

प्रकरण तिसरे

‘नव्व प्रश्न’ व ‘रीटा वेलिणकर’
या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे

प्रकरण तिसरे

‘नग्न प्रश्न’ व ‘रीटा वेलिणकर’ या
कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे

- ०१ प्रास्ताविक
- ०२ लीला श्रीवास्तव यांच्या ‘नग्न प्रश्न’ या कादंबरीचे आशयसूत्र.
- ०३ शांता गोखले यांच्या ‘रीटा वेलिणकर’ या कादंबरीचे आशयसूत्र.
- ०४ समारोप.
- ०५ संदर्भसूची.

प्रकरण तिसरे

‘नग्न प्रश्न’ व ‘रीटा वेलिणकर’ या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे

०१ प्रास्ताविक

१९ साव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात म. फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी अत्यंत प्रभावीपणे आणि प्रखरपणे स्त्री विमोचनाच्या कार्याला प्रारंभ केला. पुरुषप्रधान संस्कृतीने धर्मग्रंथाचा आश्रय घेऊन स्त्रीची जी अवहेलना चालवली होती त्यावर फुल्यांनी आघात केले. स्त्रीला विचारप्रवृत्त करण्यासाठी तिला शिक्षण दिले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील मराठी स्त्री शिक्षित झाली, विचारप्रवृत्त झाली आणि संघर्षोन्मुख झाली. या बदललेल्या स्त्रीजीवनाचा आविष्कार मराठीत वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारातून होऊ लागला. १९७५ हे साल आंतरराष्ट्रीय स्त्री वर्ष म्हणून साजरे केले गेले. त्यामुळे त्याचे वाङ्मयीन पडसाद १९७५ नंतर उमटताना दिसतात. १९७५ नंतरच्या कालखंडात एक स्त्री म्हणून स्त्रियांच्या लेखनातून स्त्रीच्या बदललेल्या जीवनाचे चित्रण दिसून येते. यातूनच स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रीवादी साहित्य हा महत्त्वाचा साहित्यप्रकार निर्माण झाला. यामध्ये गौरी देशपांडे, सानिया, प्रिया तेंडूलकर, शांता गोखले यासारख्या अनेक लेखिकांनी लेखन केले. त्यापैकी लिला श्रीवास्तव यांची ‘नग्न प्रश्न’ व शांता गोखले यांची ‘रीटा वेलिणकर’ या दोन कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांचा आपल्याला येथे परामर्श घ्यावयाचा आहे आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करायचा आहे.

०.२ लीला श्रीवास्तव यांच्या 'नग्न प्रश्न' या कादंबरीमधील आशयसूत्र :-

लीला श्रीवास्तव यांच्या 'नग्न प्रश्न' (१९७२) या कादंबरीचे स्वावलंबी प्रौढ कुमारिकेच्या एकाकी आयुष्यात निर्माण होणारे प्रश्न हे आशयसूत्र आहे. या आशयसूत्राद्वारे निर्मला ऊर्फ निमा पंडित या प्रौढ अविवाहित महिलेच्या जीवनातील प्रश्नांचे चित्रण केलेले आहे. लग्नाचं विशिष्ट वय हुकल्यानंतर निर्मला पंडित हिने केलेली तडजोड, घेतलेले शिक्षण, मिळवलेली नोकरी, त्यातून वाट्याला येणारे प्रौढ कुमारिकेचं जिणं, त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न या कादंबरीत हाताळले गेले आहेत.

चौतिसावं वर्ष चालू असलेली डॉ. निर्मला पंडित ही राज्यशास्त्राची प्राध्यापिका आहे. स्वतंत्रपणे राहात आहे. तिचा मोठा भाऊ व वहिणी कधीतरी मोठी रक्कम निमाकडून हवी असेल तेव्हा निमाची चौकशी करायला येतात.

निमा ज्या सोसायटीत राहते त्या सोसायटीतला मि. रॉय हा गॅझेटेड ऑफिसर संधी साधून निर्मलाकडे छुप्या शरीरसंबंधाचा प्रस्ताव ठेवतो. तरुणपणी वाड्यात राहणारा, काळा कळकट, कारकुनी करणारा मोहन तळपदे निर्मलाकडे गोंडा घोळवत येऊ पाहतो. विधुर झालेला सिनिअर प्राध्यापक साठेही निमावर डोळा ठेवून आहे. कारकी नावाचा नेपाळी विद्यार्थी काम संपल्यावर निमाला सरळ लग्नाची मागणी घालतो.

निमाची मोठी बहीण निमाकडे एका वेगळ्याच दूषित दृष्टिकोणातून संशयाने पाहते. निमा मात्र एका विदेशी पुरुषाबरोबर मनाची ओळख पटल्यावर मोकळेपणाने राहते. शेवटी तीन दिवसांनी त्याला निरोप देते.

अशाप्रकारे निमा स्वतःचे असे एक स्वतंत्र जीवन जगू पाहते. पण वासनेने पछाडलेली वासनांध पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था निमाला समाधानाने जगू देत नाही. शरीरसुखासाठी आतूर झालेली एक आगतिक स्त्री या विकृत नजरेनेच सर्व समाज

तिच्याकडे बघतो पण अशा लाळघोटेपणा करणाऱ्या पुरुषांना ती दाद देत नाही. समाजातील लोकांची तिरकस बोलणी, संसारी स्त्रियांचे ईर्ष्यायुक्त वागणे हे सर्व सहन करत ती आपले जीवन जगत असते. वयाबरोबर तिची संसार-मुलंबाळं या गोष्टीची आसक्ती कमी होते पण मनातील कामभावना तिला सारखी अस्वस्थ करते. 'गरजा भागविण्यासाठी एकाकी पुरुष वेश्यांकडे जातात. आम्ही काय करावं'? (नग्न प्रश्न - लीला श्रीवास्तव, पृ. क्र. ७१) हा नग्न प्रश्न सारखा तिला भेडसावत राहतो. त्यावेळी मात्र प्रतिष्ठेचा समाजाच्या बंधनांचा विचार न करता ती धाडसाने निर्णय घेते, "माझ्या मनानं संपूर्णतः स्वीकार केलेला एखादा पुरुष माझ्या आयुष्यात कधी आलाच तर ह्या शरीरावर अन्याय करणार नाही. तेव्हा मी नितीअनितीचा विचार करीत बसणार नाही." (नग्न प्रश्न - पृ. क्र ४०) समाजात वावरताना निमाला उपेक्षेची वागणूक मिळतेच पण जेव्हा तिची सख्खी बहीणही स्वतःच्या नवऱ्यावरून तिच्यावर संशय घेते तेव्हा मात्र तिला अविवाहित राहणे हा खरोखरच अभिशाप आहे हे पटू लागते. तो मनस्ताप सहन न होऊन एका हॉटेलमध्ये रहायला आलेली असतानाच तिच्या डोक्यातून अनेक वेदना सुरु होतात. तिथंही ती अविवाहित व प्रौढ असल्यामुळे संशयाने तिची जबाबदारी घ्यायला कोण तयार होत नाही. तिला 'टिटॅन्स' झालेला असतो. या सर्वातून तिला जबाबदारीनिशी सावरण्याचे काम करते ती 'जो' नावाची एक विदेशी व्यक्ती. त्याच्या निःस्वार्थी प्रेमाने निमा भारावून जाते. तिला आपल्या मनातील व्यक्ती भेटल्याची खात्री होते आणि पूर्ण विचारांती ती समाजाची सगळी बंधने धुडकावून लावून त्या विदेशी व्यक्तीला आपले सर्वस्व बहाल करते आणि त्याचवेळी त्याच्याशिवाय दुसरा कोणताही पुरुष आपल्या आयुष्यात कधीच येणार नाही याची हमीही त्याला देते. म्हणजेच भारतीय स्त्रीचं पावित्र्य राखून आपल्या अपूर्ण, रिक्त आयुष्याला पूर्णता मिळवून देते. अशाप्रकारे एका अविवाहित

महिलेच्या आयुष्यात येणारे प्रसंग व त्यातून तिने शोधून काढलेला मार्ग 'नग्न प्रश्न' या कादंबरीतून चित्रित झालेला आहे.

या कादंबरीमध्ये लीला श्रीवास्तव यांनी एका अविवाहित महिलेचे भारतीय समाज कोणकोणत्या प्रकारे शोषण करतो हे अनेक प्रसंगातून दाखवून दिले आहे. तिच्यासारख्या अनेक स्त्रिया समाजात आपल्या भावना मनातल्या मनात दडपून उपेक्षित जीवन जगत असतात. अशा स्त्रियांच्या घुसमटलेपणाला कुठेतरी वाट करून देण्याचा प्रयत्न तर लेखिकेने केला आहेच पण त्याचबरोबर निरर्थक नातेसंबंध, गुरु-शिष्य नात्यातील पावित्र्यता, 'जो' व निमाच्या माध्यमातून आलेले पाश्चात्य व भारतीय या दोन्ही संस्कृतीमधील वेगवेगळे विचार या विविध पैलूंनाही स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'नग्न प्रश्न' या कादंबरीमध्ये लेखिकेने एक महत्वाचा प्रश्न मांडलेला आहे तो म्हणजे एका अविवाहित स्त्रीच्या मनात निर्माण होणाऱ्या काम भावनेचा. आपल्या आयुष्यातील महत्वाच्या गरजांपैकी कामभावना ही महत्वाची गरज असते. पण अविवाहित स्त्रियांच्याबाबतीत ती गरज कधीच पूर्ण होत नाही. मनातल्या मनात त्या भावना दडपून टाकत त्या जगत असतात. पण आजपर्यंत त्याचा विचार फारसा कुठे झालेला दिसत नाही म्हणून लीला श्रीवास्तव यांनी या प्रश्नाचा गांभीर्याने विचार करून निमाच्या माध्यमातून अशा प्रौढ अविवाहित स्त्रियांचा मार्ग सुकर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निमा ही एक प्रौढ अविवाहिता असल्यामुळे तिलाही कामभावनेचा प्रश्न सारखा अस्वस्थ करत असतो. या कामभावनेची तीव्रता तर एवढी असते की, निमाला एकेकदा प्रश्न पडतो की, "आपल्यातला हा आसुसलेला नागवा निसर्ग कधी बंड करून उठला तर? शिक्षणाचे, सभ्यतेचे, समाजाचे सारे शालीन, संस्कार,

मयदिची सारी बंधनं तोडून फेकून निसर्ग आपलं अस्तित्वच गिळायला उठला तर? त्याचा प्रतिकार करण्याइतपत शक्ती आपल्यात उरलेली असेल काय?" (नग्न प्रश्न-पृ. क्र.३३) एवढी प्रचंड तीव्रता असलेली ही कामभावना समाजाच्या बंधनाना घाबरून अविवाहित स्त्रिया तशीच दडपून टाकतात पण त्या बदल्यात त्यांना समाजाची संशयी नजरच झेलावी लागते. म्हणून तर निमा या बाबतीत धाडसी पाऊल उचलताना दिसते. आपल्या मनातील ही कामभावनेची भूक क्षमवण्यासाठी ती आपल्याला आवडलेल्या, आपल्याला मायेची उब देणाऱ्या एका निःस्वार्थी अशा विदेशी पुरुषाला आपले सर्वस्व समर्पण करते आणि त्याच्याशीच एकनिष्ठ राहण्याचा निर्णय घेते. निमाच्या या निर्णयावरून तिने उचललेले हे पाऊल म्हणजे व्यभिचार नाही. भारतीय स्त्री पावित्र्य अबाधित ठेवूनच ती हा निर्णय घेते यावरून आजच्या आधुनिक, सुशिक्षित, आपल्या हक्कांबद्दल जागृत झालेल्या स्त्रीची निर्णयक्षमता दिसून येते. त्याचबरोबर ती समाजाच्या नियमांना पूर्णतः नकार देत नाही तर समाजाने तिच्यासारख्या स्त्रियांची जी शारीरिक कोंडी केलेली आहे त्याला कुठेतरी वाट करून देण्याचा प्रयत्न करते. चवचाल बाईसारखे अनेक पुरुषांशी संबंध ठेवणे हा व्यभिचार आहे. पण लग्न न करता आपल्याला आवडलेल्या एकाच व्यक्तीशी संबंध ठेवणे हा व्याभिचार होऊ शकत नाही. हे येथे लेखिकेने पटविण्याचा प्रयत्न केला आहे. इथे निमाने समाजाच्या नियमांना छेद देऊन प्रौढ अविवाहित महिलांना नवदिशा तर दिलीच आहे पण तिच्याभोवती लाळघोटेपणा करणाऱ्या लिंगभेदाधिष्ठित अशा समाजव्यवस्थेला चोख असे उत्तरच दिले आहे असे मला म्हणावेसे वाटते.

वासनांध अशी पुरुषी संस्कृती अशा स्त्रियांना आपली मालमत्ताच मानते. म्हणून तर राँयसारखा सभ्य माणूस रात्री-अपरात्री येवून निमाकडे शरीरसुखाची मागणी करतो, साठेसारखा वृद्धत्वाकडे झुकलेला माणूस संपत्तीचे आमिष दाखवून

तिला लग्नाच्या जाळ्यात ओढू पाहतो. तर तळपदेसारखा मतलबी, स्वार्थी माणूस पैशासाठी, प्रतिष्ठेसाठी लोचटासारखा तिच्यामागे लागतो. म्हणून निमाला प्रश्न पडतो, “किती बेमालूम मुखवटे चढवतात माणसं ! अविवाहित स्त्री पाहिली म्हणजे पुरुषाच्या तोंडाला पाणी सुटतं हेच खरं, मग तो कितीही प्रतिष्ठित का असेना, हेच का अंतिम सत्य आहे”? (नग्न प्रश्न- पृ. क्र. २२) त्यामुळे निमाच्या मनातील भावना व्यक्त करत असताना निवेदक म्हणतो की, “साठे, तळपदे, रॉय हे पुरुष मूलतः एकाच प्रवृत्तीचे आपल्या पुरुषत्वाचं भांडवल करून तिच्याकडून शक्य तेवढा फायदा पिळून घ्यायला टपलेले. ह्या वर्गाला तिच्याबद्दल सहानुभूती नाही, आदर नाही.....आहे फक्त एक भूक, एक हाव.....” (नग्न प्रश्न-पृ.क्र. ५६) हा वासनांध समाज तिच्याकडे फक्त शरीरसुखाचे साधन म्हणूनच बघतो आणि तिच्यावर हक्क दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. कारकीसारखा तिचाच पी. एचडी चा विद्यार्थी तर वयातलं अंतर आणि गुरु-शिष्य नात्यातलं पावित्र्य विसरून तिला लग्नाची मागणी घालतो. लेखिका म्हणते, “कारकीकरता निर्मला या क्षणी फक्त एक स्त्री होती. नात्याचं, वयाचं दूरत्व अर्थहीन होतं.”(नग्न प्रश्न-पृ.क्र. ६४) पण निमा त्यावेळी आपल्या मोहग्रस्त, आसुसलेल्या मनाच्या आहारी न जाता गुरु-शिष्य नात्यातलं पावित्र्य स्वतः जपते व त्यालाही जपायला भाग पाडते. पण अशा पुरुषी संस्कृतीचा तिला फार तिटकारा वाटतो. ती म्हणते, “तिच्याबद्दल लोकांना अशी दया, सहानुभूती वाटायला काय ती रस्त्यावर पडलेली एखादी फालतू वस्तू आहे ? लग्नाकरिता ती काय अशी आसुसलेली आहे की आजोबा असलेल्या माणसाच्या गळ्यात माळ टाकील ? प्रौढ कुमारिका यांना काय अशी अगतिक वाटते की वाटेल त्या माणसानं वाटेल तेव्हा तिला लग्नाबद्दल विचारावं. स्त्री पस्तीसाची झाली म्हणजे तिच्या आवडीनिवडी, अपेक्षा सर्व काही मरून जातं की काय”?

(नग्न प्रश्न- पृ.क्र.५०) पण अशा वासनांध पुरुषसंस्कृती समोर निमा अबला ठरत नाही तर त्यांना धाडसाने परतवून लावून आजच्या जागृत स्त्रीमधले सबलत्व सिद्ध करते.

या पुरुष संस्कृतीबरोबर संसारात गुरफटलेल्या संकुचित वृत्तीच्या स्त्रियाही तिच्या भावना समजून न घेता तिच्याकडे संशयी, मत्सरी दृष्टिकोणातून बघून तिचे एक वेगळ्याप्रकारचे शोषण करतात. "माझ्याजवळ नवरा आहे. तुझ्याहून कमी शिकलेली असून मी तुझ्याहून जास्त श्रेष्ठ आहे. सौभाग्यवती ही बायकांचं भूषण असलेली सर्वश्रेष्ठ डिग्री आहे माझ्याजवळ." (नग्न प्रश्न - पृ क्र.१३) अशा ईर्ष्यायुक्त नजरेने निमाकडे पाहणारी सौ. रॉय, निमा अविवाहित असल्यामुळे तिच्याकडे येणाऱ्या-जाणाऱ्या माणसांकडे चौकसपणाने बघणारी देशपांडे बाई तर दुसऱ्याच्या सुखाचा विचार न करता नुसता स्वतःचा स्वार्थ साधू पाहणारी, पैशाचे साधन म्हणून निमाचा वापर करू पाहणारी व निमाच्या पगारात कुणी भागीदार नाही या ईर्ष्येने सतत तिला टोचून बोलणारी आपमतलबी वहिनी. या प्रस्थापित समाजाच्या चाकोरीबद्ध चौकटीतच वावरणाऱ्या संकुचित वृत्तीच्या स्त्रिया तर त्यांच्या विरोधी अशी आधुनिक विचाराने चालणारी, निमाला तिची कामभावना तृप्त करण्यासाठी स्वतःच्या नवऱ्याबरोबर संबंध ठेवलेस तरी माझी काही हरकत नाही असे म्हणणारी अनितासारखी स्त्री ही लेखिकेने दुसऱ्याबाजूला उभी केली आहे. म्हणजेच स्त्री हीच स्त्रीची शत्रू असते हे दाखविण्यासाठी सौ. रॉय. देशपांडे बाई, निमाची वहिनी या स्त्रिया तर स्त्री हीच स्त्रीच्या भावना समजू शकते हे दाखविण्यासाठी अनिता अशा दोन्ही प्रकारच्या स्त्रिया लेखिकेने या कादंबरीतून उभ्या केल्या आहेत. अशाप्रकारे निमाच्या भोवतालचा समाज आणि तिच्या पुढील प्रश्न हे यावरून स्पष्ट होतात.

निमा ही चाकोरीबद्ध जीवन जगत नाही. वडील अंधरुणाला खिळलेले, भावाने जबाबदारी टाळलेली, परिस्थिती गरीबीची म्हणून निमा अविवाहित राहते. म्हणून ती कुडत, रडत बसली नाही. स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊन ती नोकरी करत शिकते. मास्तरणीपासून प्राध्यापिकेपर्यंतच पत्ना ती गाठते.

निमाला मिळणाऱ्या मोठ्या पगाराच्या रकमेवर भावाचा डोळा आहे. तो अधून मधून पैशासाठी येत असतो. एकदा ती ५०० रु. देत. नंतर मात्र पूर्ण विचारांती ती ठामपणे नकार देते. प्रत्यक्ष भाऊसुद्धा स्त्रीचे शोषण कशा पद्धतीने करतो हे एक उदाहरण या कादंबरीत मांडले आहे.

नीतीमूल्यांची जाण तिला आहे. निमा ही मध्यमवर्गातील व्यक्तिरेखा असली तरी जीवनमूल्यांच्या घट्ट पकडीतला फोलपणा, पळवाटा, प्रत्येकाने स्वतःला पाहिजे तसा याचा लावलेला अर्थ ती जाणून आहे. ती भ्रष्ट नाही पण प्रामाणिक आहे.

म्हणूनच ती आपल्या मैत्रिणीला ठामपणे विचारते, “मी ही हाडामासाची एक स्त्री आहे. सगळ्या नैसर्गिक प्रवृत्तींनीयुक्त असा सामान्य मानव आहे. अनिता गरजा भागविण्यासाठी एकाकी पुरुष वेश्याकडे जातात. आम्ही काय करावं अनिता ?” यावर अनिताचं उत्तर आहे, “ज्यानं त्यानं आपला वाकडा मार्ग निवडावा. आहे तुझ्यात हिंमत ?” (पृ. क्र. ७१) यावर निमाची प्रांजळ कबुली आहे की, माझ्या मनानं संपूर्णतः स्वीकारलेला एखादा पुरुष माझ्या आयुष्यात कधी आला तर या शरीरावर अन्याय करणार नाही तेव्हा मी निती-अनितीचा विचार करणार नाही.

स्वावलंबी असलेल्या स्वतंत्रपणे राहणाऱ्या स्त्रीकडे समाजातील पुरुष आणि स्त्रिया कोणत्या दृष्टीने पाहतात याचे नेमके चित्रण येथे केलेले आढळते. फक्त स्त्रीकडेच लोक अशादृष्टीने असे व का पाहतात ? एखादा पुरुष असा एकटा किती बिनबोभाट राहू शकतो हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो.

लेखिका लीला श्रीवास्तव यांनी या समाजातील स्वार्थी प्रवृत्तींचे दर्शन घडवत असताना 'जो' सारखी एक विदेशी व्यक्ती एका स्त्री च्या आदराने कोणताही स्वार्थी हेतू न ठेवता तिला मदत करते हे दाखवून एका निःस्वार्थी प्रवृत्तीचे दर्शन घडवले आहे. म्हणून तर भारतीय समाजातील पुरुषी संस्कृतीची घृणा वाटणारी निमा त्याला आपलं मानून सर्वस्व अर्पण करते.

विदेशी जो व भारतीय निमा यांचे मिलन घडवून आणून लेखिकेने दोन वेगवेगळ्या संस्कृतींचे मिलन घडवून आणले आहे. त्यामुळे योगायोगाने या दोन्ही संस्कृतीमधील विचारही मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'जो' ला भारतीय कुटुंब-पद्धतीविषयी, भारतीय स्त्रीविषयी अभिमान वाटतो. तो म्हणतो, "कवचकुंडलासारखी तुमची कुटुंबपद्धती व घराकरिता तनमनानं समर्पित त्यातली गृहिणी पाहून मी चकित झालो. सारी संकटं, सारे मतभेद, सारे मानसिक कष्ट झेलूनही इथली पत्नी देवानं नेमून दिलेल्या पतीलाच चिकटून उभा जन्म काढते. मग तो पती कसाही का असेना त्याला झटकून टाकून घराबाहेर पडून दुसरा साथीदार शोधायचा विचारसुद्धा मनात येत नाही तिच्या. किती भाग्यवात आहेत तुमच्या देशातले पुरुष अन् स्त्रिया किती स्नेहिक, अन् म्हणून महान भारतीय स्त्रीच्या स्वभावात असलेल्या ह्या गुणांमुळेच तुमची कुटुंबपद्धती टिकून राहिलेली आहे आणि सर्व जगात आदर्श आहे असं मी ठामपणं म्हणू शकतो." (नग्न प्रश्न-पृ. १०७) असे हे जो चे भारतीय स्त्री विषयीचे गौरवोद्गार भारतीयासाठी अभिमानाची गोष्ट आहे. पण पाश्चिमात्य देशात मात्र याउलट परिस्थिती आहे. ही माणसे भौतिकवादी, भोगवादी बनत चालली आहेत. त्याविषयीची उदासिनता व्यक्त करताना 'जो' म्हणतो, "आमच्या सगळ्या चांगल्या परंपरा, आदर्श आज अगदी रसातळाला पोचले आहेत. त्याचा परिणाम हा झालाय की, आमची सारी मानवी नाती तर तुटलेलीच आहेत पण पतीपत्नी, माता-पिता

आणि संततीमधील आवश्यक जिव्हाळा, प्रेमसुद्धा आटून गेलेलं आहे. आम्ही अगदी एकाकी, प्रेमविहिन, माणुसकीहिन जीवन जगत आहोत. एका भयानक पोकळीत जगत आहोत.” (नग्न प्रश्न-पृ. क्र. १०८) हे सर्व सांगण्यामागचा लेखिकेचा एकच उद्देश आहे तो म्हणजे आपली भारतीय संस्कृती जी पाश्चात्यांच्या अनुकरणाला बळी पडली आहे. तिला तिची चूक दाखवून देणे, आपली संस्कृती पाश्चात्यांच्या किती वरचढ आहे हे भारतीयांना पटवून देणे. म्हणून जो च्या माध्यमातून लेखिका सांगू पाहते, “तुमच्या जीवनात माणुसकीचा रस अजून कायम आहे. तो वाचवा, तो आटून जाऊ देऊ नका.” (नग्न प्रश्न-पृ.क्र १०८) यातून लेखिकेचा आपल्या संस्कृतीबद्दलचा अभिमान आणि ती टिकविण्यासाठीची तळमळ दिसून येते. म्हणून तर निमा समाजाची बंधनं झिडकारून अविवाहित असूनही आपल्याला आवडलेल्या एका विदेशी व्यक्तीशी संबंध ठेवते पण त्याचवेळी ती त्याच्याशीच एकनिष्ठ राहण्याचा निर्णय घेते. म्हणजेच ती आपली संस्कृती टिकविण्याचा प्रयत्न करते. यातून लेखिकेला एवढेच दाखवून द्यायचे आहे की, “निमाने जरी समाजाची बंधनं मोडून पाश्चात्य विचार अंगिकारून जो शी संबंध ठेवले तरी पाश्चात्य स्त्रियांसारखे अनेक पुरुषांशी ती संबंध ठेवत नाही. एकाशीच प्रमाणिक राहते म्हणजेच भारतीय संस्कृतीचे जतन करते.”

अशाप्रकारे लीला श्रीवास्तव यांनी या कादंबरीतून निमाच्या माध्यमातून एक अशी अविवाहित स्त्री उभी केली आहे जी सुशिक्षित आहे, जिला आपल्या हक्कांची, आपल्या गरजांची पूर्णतः जाण आलेली आहे. त्यामुळे इतर अविवाहित स्त्रियांसारखी समाजाची गुलाम बनून न राहता ती समाजाची बंधनं झुगारून स्वतःच स्वतःच्या आयुष्याचा निर्णय घेते. शरीरसुखासाठी आसुसलेल्या आपल्या शरीरावर अन्याय करत बसण्यापेक्षा ती तिला आवडलेल्या एका व्यक्तीला आपले सर्वस्व देवून शरीराला

एक पूर्णतः मिळवून देते. पण त्याचवेळी त्या व्यक्तीशी एकनिष्ठ राहून आपली भारतीय संस्कृतीची नितीमूल्येही ती जपताना दिसते. यातून ज्या अविवाहित स्त्रिया हजारो वर्षांपासून समाजाच्या बंधनाखाली गुदमरून जाऊन शरीरसुखापासून आयुष्यभर वंचित राहिलेल्या आहेत त्यांना एक नवदिशा देण्याचा प्रयत्नच लेखिकेने केलेला आहे. असे दिसून येते. आजच्या स्वत्व जागृत झालेल्या स्त्रीची ही नांदीच आहे असे मला म्हणावेसे वाटते.

०३ शांता गोखले यांच्या 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीमधील आशयसूत्र :-

शांता गोखले यांच्या 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीचा आशय पाहता, रीटा वेलिणकर नावाची चाळीशीच्या टप्प्यावर असलेली एक प्रौढ कुमारिका एका उध्वस्त होत चाललेल्या कुटुंबात वाढलेली. तिच्या शालेय शिक्षणापर्यंत कुटुंबाचा गाडा नीट चाललेला होता. पुढे तिच्या वडिलांची नोकरी जाते. घरात कमवतं कोणीही नाही. आईचं आयुष्य पाट्या, मेजवान्या, ख्याली खुशालीत गेलेले. कायम इंग्रजीत बोलणारे आणि भावा-बहिणींना शिव्या घालणारे वडील दम्यानं आजारी पडतात. सुंभ जळला तरी पीळ जळत नाही असे हे तिचे वडील शॅकी. त्यांचा स्वभाव चिडखोर. आपल्या मुलीशी रीटाशी विचित्र वागणारे म्हणजे सतत भांडणारे, रीटाच्या मिळकतीवर घर चालविणारे. शिवाय तीन मुलींची रीटानेच काळजी घेतली पाहिजे असा होता. अशातच रीटाला तारक वाटणारा साळवी नावाच एक गृहस्थ भेटतो. तो रीटापेक्षा वीस-बावीस वर्षांनी मोठा. तो रीटाला शिकवितो, मोठी नोकरी मिळवून देतो आणि रीटा मोठ्या असिस्टंट मॅनेजर पदापर्यंत जाते. घर सांभाळते, दोन बहिणींची लग्न करून देते, तिसरीला शिकविते आणि नोकरी मिळवून देते. साळवी रीटाशी

विवाहबाह्य संबंध ठेवतो. त्याला रीटाही हवी असते. स्वतःची बायको-पोरही हवी असतात आणि त्याला आपल्या सामाजिक प्रतिष्ठेला धक्काही पोहचू द्यायचा नसतो. यामुळे रीटा स्वतःचा एक प्लॅट विकत घेते आणि हळूहळू स्वतंत्र एक विश्व स्थापन करते. साळवीशी असलेले गुप्तसंबंध तिला गुदमरुन टाकतात. ती साळवीला लग्नाचं विचारते त्यावेळी साळवी हादरतो. आपण रीटाचे हितसंबंध जपणारे आहोत असा आभास निर्माण करणारा साळवी तिला दुसऱ्याशी लग्न करण्याचा सल्ला देतो. शेवटी रीटाचे एक दिवस मानसिक संतुलन बिघडते आणि ती नव्हंस ब्रेकडाऊनमध्ये जाते. साळवी तिला इस्पितळात भरती करतो.

रीटा इथं मुळातून सगळ्या गोष्टींचा विचार करू लागते आणि बरी होऊन नव्यानं आयुष्य सुरु करण्याचा, स्वतंत्र होण्याचा आणि साळवीपासून मुक्त होण्याच्या निर्धाराने बाहेर येते. या कामी तिला मैत्रीण सरस्वती, बहीण संगिता मदत करतात. आपल्या खऱ्या अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा, तिघीजणी एकमेकांशी बिलगून एकमेकींचा आधार घट्ट धरून आपल्याला सर्वस्वी प्रतिकूल असलेल्या जगाला सामोरे जाण्याचा निर्धार करतात आणि आपला हा निर्धार हाच आपल्या जगण्याची नवी दिशा समजून हा उत्सव फुलांची तोरण लावून साजरा करतात. ही स्त्रीची नव्या जीवनाविषयीची स्वीकृती आहे आणि ते स्वीकारल्याबद्दल तिचे अभिनंदनही होते. एका अनेकविध बाबींनी आयुष्यात संप्रमित झालेल्या स्त्रीला दुसऱ्या स्त्रियांनी मदत करत तिला मुक्त जीवनाचा आनंद दिला. मदत करणे हा नवा स्त्रीवादी दृष्टिकोनही या कादंबरीच्या आशयसूत्रातून सूचित होतो.

आशयाचे अन्य तपशिल पाहता रीटा वेलिणकर या कादंबरीमध्ये भारतीय समाजातील स्त्री शोषणाचा एक वेगळाच स्तर दाखविलेला आहे. रीटासारखी परिस्थिती अनेक स्त्रियांची असते. रीटाचे आई-वडील आपले तारुण्य जीवन

दिमाखात जगले. मध्यमवर्गीयांना उच्चभ्रूपाची झालेली लागण रीटाच्या आईवडिलांनाही झालेली आहे. श्रीमंतीचे सारे शौक त्यांनी केले पण पदरी जन्मलेल्या मुलींच्या तथाकथित कर्तव्यांची यत्किंचितही चाड त्यांनी बाळगली नाही. स्वतःची हौसमौज करण्यात सर्व पैसा उधळला. मुलीबाळींचा विचारच केला नाही. हालाखीचे दिवस सुरु होताच रीटाने काही भार उचलायला प्रारंभ केला तसे हळूहळू संसाराचे सगळेच ओझे तिच्या खांद्यावर ठेवून ते मोकळे झाले. पण त्याबदल्यात त्यांच्याकडून तिच्या वाट्याला अवहेलना, हेटाळणीच आली. पण तिची धाकटी बहीण संगीताच्या सांगण्यावरून रीटा जेव्हा स्वतःचे वेगळे घर घेते तेव्हा मात्र ते फार नाराज होतात. कारण मुलीने आपल्याला विचारात न घेता घर घेण्यासारखा निर्णय घेणे त्यांना रुचत नाही. अशाप्रकारे आईवडिलांकडून होणारं एक वेगळ्या प्रकारचं शोषण लेखिकेने येथे चित्रित केले आहे. रीटाच्या आयुष्यातील दुसरी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे ती ज्या साळवी नावाच्या गृहस्थाशी शरीरसंबंध ठेवते त्याच्याबरोबरच्या कौटुंबिक जीवनचे वेध तिला लागतात. साळवीने आपल्याशी लग्नच का करू नये ? त्याने तसे करावेच आणि आपल्यावरचे प्रेम खरे असल्याचे सिद्ध करावे असे विचार तीव्र स्वरूप धारण करतात. पण नातेसंबंधाच्या व सामाजिक प्रतिष्ठेच्या गोत्यात अडकलेल्या साळवीला या सर्व गोष्टी अनैतिक, अप्रतिष्ठित वाटतात. तो तिला सरळ सांगून टाकतो की, “नाही, हे दुःख मी माझ्या कुटुंबाला देऊ इच्छित नाही.” (रीटा वेलीणकर- पृ.क्र. ५८) त्यामुळे रीटा भ्रमिष्ट होऊन तिची शुद्ध हरपते. म्हणजेच या बाजूने प्रस्थापित समाजप्रवृत्तीही तिचे शोषण करते.

याठिकाणी प्रस्थापित समाजप्रवृत्ती व्यक्तीच्या मनावर किती खोलवर ठसा उमटवू शकतात हे साळवीच्या उदाहरणातून लेखिकेने दाखवून दिले आहे. प्रस्थापित समाजातील नात्यांच्या प्रतिष्ठितपणाच्या संकल्पनांच्या पगड्याचे हे द्योतक आहे.

भारतीय समाजातील नातेसंबंधांची सांस्कृतिकता या प्रस्तुत चित्रणातून ठसठशीतपणे सामोरी आली आहे. नातीगोती आणि प्रतिष्ठितपणा यांच्यात असणारा आंतरसंबंध येथे चित्रित झाला आहे. माणसाला जगताना सांस्कृतिकदृष्ट्या मान्यताप्राप्त नाती तर गरजेची असतातच त्याचबरोबर तेवढ्यात त्याच्या मनाचे समाधान होत नाही. त्यामुळे तो विशिष्ट परीघाबाहेरही संबंध प्रस्थापित करू लागतो. साळवीचे रीटाशी नाते प्रस्थापित करण्यातून हे स्पष्ट होते.

रीटाची मम्मी आंतरजातीय विवाह करून जातीयता समाजातून नष्ट करण्याचा धडा देण्याचा प्रयत्न करते. पण कष्टर जातीयता पाळणारा हा समाज तिच्याशी नातेच तोडून टाकतो. तिच्या मुलींनाही जेवणासाठी दुसऱ्या पंगतीला बसवले जाते. रीटाच्या मनात तर जन्मापासूनच या समाजाविषयी तिरस्काराची भावना निर्माण झाली, ती साळवीला म्हणते, “आपला समाज म्हणजे नेमका कोणता समाज ? मी तर जन्मल्या दिवसापासून तुझ्या समाजाच्या बाहेरची आहे. मला मामाच्या घरीसुद्धा दुसऱ्या पंगतीला जेवायला बसवायचे, माझ्या कुटुंबात ना जात ना प्रतिष्ठा मग त्याचा फायदा घेऊन निदान आपल्या मतांप्रमाणं तरी मी का नाही जगू”?. (रीटा वेलिणकर – पृ. क्र. ६८)

अशाप्रकारे आजपर्यंत स्त्री ही एक उपभोग्य वस्तू आहे, हा जो एक रुढ अर्थाने आलेला विचार या विचारालाच या ठिकाणी छेद दिला आहे. आपणही माणूस आहोत, आपले मन, इच्छा व शरीर यावर कुणाचाही अधिकार नाही मग तो आपला पती असो किंवा प्रियकर असो. रीटाच्या ठिकाणी स्वातंत्र्याची आस आणि स्वत्वाची जाणीव झाल्याने ती एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणूनच जगू इच्छिते. म्हणून तर रीटा शेवटी साळवीला म्हणते, “माझ्या आयुष्यातलं तुझं स्थान मी काढून घेत्येय. तुझ्या ठिकाणी दुसरा कोणी बसणार आहे किंवा कोणाला मी बसवू इच्छिते म्हणून नाही, तर ते

स्थान मी आता कोणालाच देऊ इच्छित नाही म्हणून.”

(रीटा वेलिणकर पृ. क्र. १०७)

शांता गोखले यांनी या कादंबरीतून स्त्री जीवनाचा आलेख मांडताना वैवाहिक जीवनात स्त्री ही सुखी समाधानी नाही तर ती अस्वस्थ व दुःखी मनःस्थितीतच आपलं आयुष्य ढकलणारी अशी चित्रित केली आहे. सरस्वती ही अशीच स्त्रीच्या तथाकथित 'यशस्वी' आयुष्याच्या कल्पनेप्रमाणे जगणारी स्त्री आहे. पण तिच्या वाट्याला विवाहाकडे व्यापारी दृष्टिकोणातून बघणारा, एक सामाजिक प्रथा म्हणून हुंडा घेऊन शरीरसुख, जेवण यासारख्या सोयी उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून लग्न करणारा असा आपमतलबी नवरा येतो त्याचा तिकटारा येऊन ती म्हणते, “माझा नवरा कोणाच्या प्रेमाबिमात पडला तर खूप बरं होईल रात्री त्याच्या डोळ्यात येऊ नये म्हणून काळा रेणू व्हायचा प्रयत्न करणार नाही. माझं पोट दुखणार नाही, कंबर दुखणार नाही, डोकं दुखणार नाही. माझं शरीर निकोप, सुंदर आणि स्वतंत्र होईल.”

(रीटा वेलिणकर - पृ. क्र. ३४) यावरून भारतीय विवाहसंस्था ही स्त्री शोषणावर कशी उभी आहे हे लेखिकेने दाखवून दिले आहे.

रीटाची मम्मी आंतरजातीय विवाह करते पण स्त्री म्हणून काहीही वेगळे जीवन जगताना ती दिसत नाही. तेच ते परंपरेनुसार आलेले स्त्री जीवन ती जगते. रीटाही तसेच जीवन जगत असते पण आयुष्यातील अनुभवांवरून ती शहाणी होते व आपल्या आयुष्याला नवे वळण लावू पाहते.

स्वतःच्या घरात आल्यावर तिला स्वतःच्या, स्वतःसाठीच्या जगण्याची अगदी महत्वाची किल्ली सापडते. परंपरेचा, रिती-रिवाजांचा पगडा ती स्वतःहून उचकटून काढून फेकून देते. 'हा आरसा बदलायला हवा नाही का ?..... सरस्वती विचारते. रीटा आरशासमोर थबकते, त्याला गेलेल्या तड्यावरून बोट फिरवते. 'का ? असू दे

असाच ! ती निश्चयाने म्हणते मग झटकन आरशासमोरची लिपस्टिक, क्रिम, पावडरी ओंजळीत उचलून कचऱ्याच्या डब्यात नेऊन टाकते, 'आता जरा बरं वाटलं स्वच्छ आणि ताजं' (रीटा वेलिणकर - पृ. क्र. ८५) इथे लेखिकेने आरशाला परंपरेने चालत आलेल्या स्त्रीत्वाच्या ज्या संकल्पना आहेत त्यांचे प्रतीक मानले आहे. रीटा चिडून त्या आरशाला तडा घालवते म्हणजे त्या परंपरांना ती छेद देते त्यांचा स्वतःवरील पगडा नष्ट करते. त्या प्रस्थापित संकल्पनारूपी आरशातल्या आपल्या प्रतिबिंबानुसार जगत असताना तिची खूप घुसमट झाली. त्यात ती गुदमरली गेली. या घुसमटीचा जेव्हा स्फोट होतो तेव्हा ती एक भयंकर किंकाळी फोडते आणि या सर्वातून शांत झाल्यावर ती आपल्या पुढील वाटचालीला नवीन वाट शोधून देते. सरस्वती फुटलेला आरसा टाकून देऊन म्हणते म्हणजे, 'यातून तडकलेली काच फेकून देणे, तीत चेहरा न पाहणे या पारंपरिक समजुती सरस्वती सुचवित. पण रीटा त्याला नाकारून तडकलेली काच राहू दे म्हणते यातूनही ती पारंपरिक धारणांना छेद देणारे जगणे स्वीकारल्याचे व्यक्त करते आणि तथाकथित स्त्रीत्वाचा वारसा लिपस्टिक, क्रिम, पावडरी ह्या वस्तूंच्या रूपात ती जोपासत आली पण परिस्थितीने दिलेल्या अनुभवामुळे त्या वस्तू कचऱ्याच्या डब्यात फेकून तो पारंपरिक वारसा आपण टाकून दिल्याचे प्रदर्शित करते. या स्त्रीत्वाच्या पारंपरिक पगड्यातून बाहेर पडल्यावर तिला बरे वाटले. जगण्याच्या 'सामूहिक चक्रातून' तेच ते करत राहण्यातून तिने स्वतःची सुटका करवून घेतली म्हणून ती म्हणते, 'आपला नर्व्हस ब्रेकडाऊन झाला हे छानच झालं बैलपणातून सुटलो.' (रीटा वेलिणकर - पृ. क्र. ८)

स्वतःचा चेहरा आणि संपूर्ण शरीर लिपस्टिकने रंगवून काढण्याच्या तिच्या क्रियेतून तिच्या सुप्त मनातील प्रस्थापित समाजाच्या स्त्रीविषयी संकल्पित संकेतांच्या प्रभावाची चीडच व्यक्त होते. लेखिकेने त्यायोगे तथाकथित स्त्रीत्वाचे विद्रुप रूपच

आरशासमोर आणले आहे. तशा अवस्थेतल्या रीटाला साळवी बाथरूममध्ये खसाखसा धुवून टाकतो म्हणजे तिच्यात मुरलेले स्त्रीत्व तो पूर्णपणे नाहीशे करतो. म्हणून शेवटी साळवीबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करताना ती म्हणते, “तू मला एके काळी अपार सुख दिलंस. तुझ्या बोटानी, ओठांनी माझं संपूर्ण शरीर जागं केलंस. तू निःसंकोचपणं, उदारपणं तुझं शरीर मला दिलस. आनंद घेतलास तेवढाच दिलासदेखील माझं शरीर तृप्त होतं म्हणून माझं मन भरान्या घेऊ शकत होतं. पण काळ जात होता असंतुष्टता वाढत होती. मग तू मला आणखी मौल्यवान भेट दिलीस. माझा अहंकार, अभिमान पुन्हा पुन्हा दुखावलास त्यामुळे प्रेमसंकल्पनेच्या काही अंगांचा अर्थ समजला!” (रीटा वेलिणकर – पृ. क्र. १०७) यावरून आपल्या एक लक्षात येते की, रीटा साळवीबरोबरचे आपले संबंध संपवतानाही कृतज्ञतेने व शांतपणे संपवते. म्हणजेच शांता गोखलेंनी या कादंबरीतून जहाल स्त्रीवाद मांडलेला नाही. रीटा साळवीत प्रस्थापित पद्धतीने गुंतलेल्या स्वतःला सोडवून घेते. त्याचा सहवास ती पूर्णपणे झिडकारून, नाकारून देत नाही तर त्याचे तिच्या जीवनात तिने जे अवाजवी महत्वाचे स्थान निर्माण केलेले होते ते ती पुसून टाकते साळवीची प्राप्ती नवरा म्हणून, हे जे तिचे लक्ष्य होते ते बदलून स्वतःच्या स्वतंत्र अस्तित्त्व निर्मितीसाठी जगणे आणि संगीतासाठी आधार होणे ही लक्ष्ये ती स्वतःपुढे ठेवते.

या कादंबरीतून लेखिका शांता गोखले यांनी रीटाबरोबरच इतर अनेक स्त्रियांच्या व्यथा वेदनाही चित्रित केल्या आहेत. रीटा जेव्हा हॉस्पिटलमध्ये स्वतःला सावरून नव्या उमेदीने जागी होते तेव्हा स्त्रियांकडे बघण्याचा तिचा दृष्टिकोणच बदलतो. स्वतःपलिकडे कधी न पाहणाऱ्या रीटाला सर्व स्त्रिया दिसू लागल्या. त्यांच्या व्यथा-गान्हाणी-दुखणी तिच्या ध्यानात येऊ लागली. रीटासारखीच आई-वडील नसल्यामुळे स्वतः कोवळ्या वयात काम करून भावंडाचं आयुष्य मार्गी लावू पाहणारी

मरिअम्मा, माझा फ्रान्सिस कधीतरी मला न्यायला येईल म्हणून त्याच्या वाटेकडे डोळे लावून बसलेली व त्यातच नशेच्या आहारी गेलेली व्हिक्टोरिया, आपला वेडा नवरा परत येईल म्हणून दिवसभर खिडकीत उभी राहून स्पॅनिअल कुत्र्याच्या डोळ्यांच्या चंचलतेने जग न्याहाळणारी मारिआ, कोणताही आजार नसताना मुलगा झाला नाही म्हणून हॉस्पिटलमध्ये आणून टाकलेली, आपण झोपलो तर आपल्याला मारून टाकतील या भीतीने कधीही न झोपणारी हॉस्पिटलमधील स्त्री, सुंदर असल्यामुळे नवऱ्याचा छळ सहन करणारी रस्ता झाडणारी स्त्री, चाकोरीबद्ध वैवाहिक जीवनाला कंटाळलेली सरस्वती, नोकरी मिळविण्यासाठी स्वतःचे शील गहाण टाकणारी इना आंटी या सर्व स्त्रिया प्रस्थापित लिंगभेदाधिष्ठित समाजव्यवस्थेच्या बळी आहेत हे रीटाला उमगले. पण या गोष्टी उलगडताच ती आपला मार्ग स्वच्छ करण्याचे ठरवते. त्यानुसार कृतीही करते. साळवीकडून ती आपल्या घराची किल्ली परत घेते आणि संगीताला पाठिंबा देते. तिचा आत्मविश्वास वाढवते. यातून रीटा व संगीता यांच्या नात्यातील आदर्श भगिनीभावही लेखिकेने दाखवला आहे.

लेखिका शांता गोखले यांनी संगीताच्या माध्यमातून पीडित स्त्रियांसाठी हात पुढे करणारी स्त्री साकारली आहे. त्याचबरोबर अशा स्त्रियांमधील सजगपण पुरुषांना कसे घाबरवते हे वास्तवही लेखिकेने मांडले आहे. संगीता ज्या कॉस्मेटिक बनविण्याच्या कंपनीत काम करते त्या कंपनीतील आठ जणींचे मिळून एक चर्चामंडळ आहे. तिथे अनेक विषयांवर चर्चा होत असते. एका टायपिस्ट मुलीला शर्मा नावाच्या ऑफिसरने, ‘पर्मानंट व्हायचं असेल तर माझ्याबरोबर अधून-मधून झोपावं लागेल.’ (रीटा वेलिणकर - पृ. क्र. ९२) असं सांगितलं. याविषयावरही तिथे चर्चा झाली. त्यामुळे संगीताला राजीनामा द्यावा लागला. या घटनेतून स्त्रियांचे सामाजिक पातळीवर असे एकत्र येणे आणि विचारविनिमय करत एकमेकींच्या अन्यायग्रस्त

परिस्थितीला समजून घेत मदतीसाठी पुढे होणे. या क्रिया स्त्रीजीवनाला वेगळे आकार देण्याच्या कार्यात फार उपयुक्त व आवश्यक आहेत याचे हे लेखिकेने केलेले स्त्रीवादी सूचनच आहे. टायपिस्ट मुलीला शर्मिने काढून टाकल्यावर संगीता एरिकच्या मदतीने तिला नोकरी मिळवून देते हे रीटाला समजल्यावर रीटा 'Thank God' म्हणते पण संगीता, "आणि तिच्या जागी तशीच गरजू मुलगी घेतल्येय तिचं काय? हा प्रश्न उपस्थित करते..... 'ही मुलगी जाईल, ती येईल पण शर्माची योजना चालूच राहणार! He's a man of Systems!" (रीटा वेलिणकर - पृ. क्र. ९३) स्त्रियांसाठी असणारी जीवनव्यवस्थाच अशी शर्मासारख्यांच्या पथ्यावर पडते. हे समाजवास्तव इथे प्रकट झाले आहे. या घटनेतून लेखिकेने स्त्रियांना सामर्थ्यवान होऊ देऊन समाजाला शर्मासारख्या 'man of systems' ला चालत नाही ते तिची नोकरी काढून घेऊन तिचे खच्चीकरण करतात. ही पुरुषी समाजप्रवृत्तीही समोर आणली आहे.

या कादंबरीमधून रीटाच्या माध्यमातून लेखिकेने विवाहाबाबतचे परंपरेपेक्षा वेगळे असे काही विचार मांडले आहेत. रीटाच्या वाट्याला अपेक्षाभंग आल्यामुळे तिचे विवाहविषयक पारंपरिक विचार विकृत रूप धारण करतात. ती म्हणते, 'विवाह म्हणजे जंगलात सावज पकडण्यासाठी पारध्यानं खणलेला खड्डा कशावरून नाही ? किंवा लांबून झिरझिरणारं मृगजळ ? एकापेक्षा दोन सुरक्षित ह्या जंगलाच्या नियमाला मान देऊन बाई-पुरुषानं हातात-हात घालायचा 'तू माझी, मी तुझा' मालमत्ता हक्काची सुरुवात मुलं आपली, घर आपलं, पाटा-वरवंटा आपला.' (रीटा वेलिणकर - पृ. क्र. ७७) अशाप्रकारे पुरुषप्रधान संस्कृतीकडून फसवले गेल्यामुळे रीटाच्या मनात भारतीय विवाहसंस्थेविषयी असे वेगळे विचार निर्माण झालेले दिसून येतात.

या शोषणातून जात असताना रीटाने स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. या नव्या आयुष्यात तिने पुरुषसंस्कृतीला आपल्या

जीवनातून वजा केले. साळवीच्या मोहातून सुटण्याचा प्रयत्न करून तिने तिची स्वतंत्र जीवन जगण्याची महत्वाकांक्षा आणि आत्मविश्वास दाखवून दिला. प्रस्थापित समाजाच्या शोषणाने खचून न जाता नव्या उमेदीने उभे राहून नव्या धारणा निर्माण करत नवजीवनात तिने पदार्पण केले. लग्नाशिवाय स्त्री जगू शकत नाही. या रुढ विचारांना यामुळे छेद गेला. सरस्वतीसारख्या प्रतिष्ठित ढाच्यातले वैवाहिक जीवन जगत असणाऱ्या स्त्रीलाही रीटाचे एकटीचे घर आकर्षून घेते असे दर्शवून लेखिकेने प्रस्थापित समाजव्यवस्थेचा जणू पराभवच केला आहे असे वाटते. स्त्रियांमधील या पातळीवरची वैवाहिकते संबंधीची जागृती स्त्री जीवनाची नवदिशा जागृत करते.

अशाप्रकारे शांता गोखले यांनी या कादंबरीमधून रीटाच्या माध्यमातून आधुनिक काळातील स्वत्व, स्वाभिमान जागृत झालेली, अस्तित्वभान आलेली व स्त्रीच्या स्वातंत्र्यासाठी धडपडणारी एक जागृत स्त्री साकार केली आहे. स्त्री. प्रश्नाविषयी एक उदात्त दृष्टिकोन स्वीकारून आधुनिकता आणि स्त्रियांचे प्रश्न केंद्रवर्ती ठेवून याकादंबरीचा आशय समृद्ध झालेला दिसून येतो.

०४ सारांश

अशाप्रकारे 'रीटा वेलिणकर' व 'नग्न प्रश्न' या दोन्ही कादंबऱ्यांचा सखोलपणे अभ्यास करता असे लक्षात येते की, या दोन्ही कादंबऱ्यांचा विषय एकच आहे. एका प्रौढ अविवाहित महिलेला आयुष्य जगत असताना शारीरिकदृष्ट्या, मानसिकदृष्ट्या होणारा त्रास व या दोन्ही कादंबऱ्यांतील नायिकांनी त्यातून शोधून काढलेला मार्ग. 'रीटा वेलिणकर' मधील रीटा कुटुंबासाठी खूप कष्ट करते पण कुटुंबाकडून तिला अवहेलनाच मिळते. त्याचबरोबर साळवीरूपी पुरुषप्रधान संस्कृतीकडूनही ती फसवली जाते. त्यावेळी ती कोलमडून जाते. पण यावरूनच धडा घेऊन ती स्वतःच अस्तित्व निर्माण करू पाहते. कोणाच्याही शोषणाला बळी न पडता स्वतंत्र आयुष्य जगायला

सुरुवात करते. तर 'नग्न प्रश्न मध्ये' निमा अविवाहित राहून समाजाच्या विकृत दृष्टिकोणाला बळी पडण्यापेक्षा एका निःस्वार्थी हेतूने तिला मदत करणाऱ्या विदेशी व्यक्तीला आपले सर्वस्व देऊन आयुष्यभर कामवासनेपासून वंचित राहिलेल्या प्रौढ अविवाहित महिलांना मार्गच दाखवून देते. पण ती प्रस्थापित समाजाला पूर्णपणे नाकारताना दिसत नाहीत. तर प्रौढ अविवाहित स्त्रियांवरील अवाजवी बंधनांना नाकारून एक स्वतंत्र मार्ग स्वीकारताना दिसतात. एकंदरित शांता गोखले यांनी 'रीटा वेलिणकर' मधून व लीला श्रीवास्तव यांनी 'नग्न प्रश्न' मधून एक स्वत्व जागृत झालेली, अन्यायाची जाण आलेली आधुनिक स्त्री उभी केली आहे.

